

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN DİLİ HAKKINDA

Rıdvan ÖZTÜRK

15. yüzyılın başlarından 1920'lere kadar çok az değişikliklere uğrayarak devam etmiş olan Çağatay Türkçesi'nin, dolayısıyla güney-batı grubu dışındaki -hatta Türkmen Türkçesi de dahil- Türk lehçelerinin ana kaynaklarından birinin Ali Şîr Nevâî'nin dili olduğu görülür. Bu kaynağın özüne inmek, onun ne ile beslendiğini açıklığa kavuşturmak hususunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin dilinin nasıl bir temel üzerine kurulduğu yönündeki çalışmalar, bu araştırmaların en önemlilerinden biridir.

Bu konu hakkında en eski bilgi, Babür tarafından verilir. Babür Fergana vilayetinin merkezi Endican'dan bahsederken, "... eli Türkdür. Şehr ve bazariside Türkî bilmes kişi yoktur. Elining lafzı kalem bile rasttur. Anı üçün kim, Mir Alişer Nevaiyning musannafatı bavücad kim Hiriye neş'u nema tapıptur. Bu til biledur..."¹ diyerek, Nevâî'nin eserlerini, yazı diline uygun olan Endican ağzı ile Herat'ta vücuda getirdiğini bildirir.

G. Vambery, İ. N. Berezin ve N. İ. İlminskiy Babür'ün bu tespitini kabul ederler. V. V. Barthold ise Nevâî'nin Endican'a hiç gitmediğini, hemen hemen bütün hayatını Herat'ta geçirdiğini belirterek bu görüşe karşı çıkar².

A. K. Borovkov ise, P. M. Melioronskiy ve K. K. Yudahin'in özellikle ünlü sistemi konusundaki görüşlerini tetkik ettikten sonra şu sonuca varır: "*Nevâî'nin yazı dili, bugünkü Özbek ağızlarıyla olan münasebeti bakımından araştırılacak olursa, onu, esas itibarıyla vokal uyumunu kaybetmiş, fakat o/ö ve u/ü vokalleri*

---

¹ Zahiriddin Muhammed Babür (hz. Parsa Şamsiyev), *Baburname*, Taşkent 1989, s. 6.

² A. K. Borovkov (çev. Rasime Uygun), "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî", *TDAY-Belleten* 1954, 2. bs., Ankara 1988, s. 67-68.

arasındaki farkı muhafaza eden ara ağızlara bağlamamız gerekir. Bu mesele daha yakından incelenince, Nevâî dilinin Fergana ağızlarının hususiyetlerini gösteren bir ağız üzerine kurulduğu neticesine varılır... Ne olursa olsun, Çağatay yazı dili, bilhassa Özbek ağızlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır... Nevâî dilinde de, selefleriyle çağdaşlarının dilinde de kesin olarak meydana çıkan bir hususilik bahis konusudur. Bu hususiliğe belki "batı" veya "Oğuz" cereyanı denilebilir; bu da her şeyden önce o devrin şiir dilinde belli olmaktadır"³.

Son olarak Özbek âlimi Nazar Recebov da 1991 yılında yayınlanan bir makalesinde Borovkov'un tahminin gerçekçi olduğunu kabul ederek şu değerlendirmede bulunur: "Ali Şîr Nevâî açıkça bir ağıza dayanarak iş görmemiştir. Bu hususta tek bir yazma kaynağa rastlamadık. O, Özbek diyalekt ve şivelerinde çok ve geniş kullanılış karakterine sahip hususiyetleri gözeterek Özbek edebî dilini terakki ettirmek için hararetle bir mücadele verdi. Nevâî eserlerinde Karluk-Çiğil-Uygur lehçesi hususiyetleri ile kısmen Kıpçak şiveleri mevcuttur. Oğuz lehçesi elementleri de görülür"⁴.

Bu değerlendirme, aynı zamanda, Nazar Recebov'a kadar yapılan tetkiklerin bir süzgeçten geçirilerek özümlemiş şeklidir.

Biz bu konuya, biraz daha farklı yaklaştık. Ali Şîr Nevâî, Muhakemetü'l-Lugateyn isimli eserinde, seçtiği 100 fiili göstererek Türkçe'nin ifade gücü bakımından Farsça'ya olan üstünlüğünü ortaya koyar. Nevâî, bu fiillerin Farsça'da tek bir fiille karşılanmadığını, ancak Arapça kelimelerin de yardımıyla kurulan cümlelerle karşılanabildiğini açıklar⁵. İşte, Nevâî'nin bütün mânâ inceliklerini bildiği bu 100 fiilin bir çoğuna Nevâî'nin eserlerinde de, başka kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu, Nevâî'nin halkın konuştuğu dile büyük ilgi ve saygı duyduğunu, halk dili zenginliklerini çok iyi öğrendiğini, topladığını ve bunlardan faydalandığını gösterir⁶. Bu bir yerde bize onun kelime hazinesinin kaynağı hakkında ip ucu da verir. İncelememize esas olan 100 fiil şunlardır:

³ A. K. Borovkov, *a.g.e.*, s. 79.

⁴ Nazar Recebov, "Nevaiy-Ana Tili Üçün Küreşçi", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, sa. 1991-1, Taşkent 1991, s. 40.

⁵ Agâh Sırrı Levent, *Ali Şîr Nevâî Divanlar ile Hemse Dışındaki Eserler*, Ankara 1968, s. 194; Robert Devereux, *Muhakamat Al Lughatain*, Mir Ali Shir, Leiden 1966, s. 8-9.

⁶ İristay Kuçkartayev, (akt. Ertan Çevik), "Ali Şîr Nevâî'nin Dil Dünyası", *Türk Dili*, sa. 522, Ankara 1955, s. 672.

Sıra	Muhakemetü'l-lugateyn	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Türkmen Türkçesi
1	aldamak	UTİL 1-39	URL 48	KTS 13	KS. 1-24	TDS 38
2	argadamak (ırgadamak)	—	—	—	—	—
3	avunmak	UTİL 1-519	URL 56	—	—	—
4	aylanmak	UTİL 1-33	URL 60	KTS 8	KS 1-68	TDS 30
5	bıçımak	—	—	—	—	—
6	bikirmek	—	—	—	—	—
7	bosmak (busmak)	UTİL 1-607	—	KTS 49	—	TDS 105
8	buhşamak (bohşamak)	—	—	—	—	—
9	buşurganmak	—	—	—	—	—
10	bürmek	UTİL 1-151	URL 259	KTS 56	KS 1-155	TDS 117
11	cıcaymak	—	—	—	KS 1-264	—
12	cımdılamak	—	—	—	—	—
13	cırgamak	—	—	KTS 113	KS 212	—
14	Çaykalmak	UTİL 2-349	URL 389	KTS 304	KS 1-256	TDS 733
15	çıdamak	UTİL 2-366	URL 407	KTS 318	KS 1-264	TDS 757
16	çıkanmak	UTİL 2-375	—	—	—	—
17	çigergemek	—	—	—	—	—
18	çigrimek	—	—	KTS 310	—	TDS 747
19	çoprutmak	—	—	KTS 315	—	—
20	çörgenmek (çörkenmek)	—	—	—	—	TDS 756
21	divdeşimek	—	—	—	—	—
22	doptolmak	—	—	—	—	—
23	dumsaymak	UTİL 2-223	URL 450	—	—	—
24	ıskarmak	—	—	—	—	—
25	igermek (ikermek)	—	URL 174	—	—	—

26	igirmek (ikirmek)	UTİL 1-347	URL 151	KTS 122	KS. 1-375	TDS 791
27	iglenmek	—	—	—	—	TDS 330
28	igrenmek	UTİL 1-332	URL 488	KTS 103	KS 1-218	TDS 349
29	indemek	UTİL 1-327	URL 182	KTS 298	KS 2-795	TDS 338
30	iñgrenmek	UTİL 1-327	URL 175	KTS 323	KS 1-354	TDS 342
31	irikmek	—	—	—	—	TDS 343
32	işenmek (işanmak)	UTİL 1-344	URL 169	KTS 239	KS 1-372	—
33	kadamak	UTİL 2-533	URL 578	KTS 153	KS 2-382	—
34	kahamak	—	—	—	KS 2-284	TDS 366
35	karalamak	UTİL 2-601	URL 583	KTS 162	KS 2-404	TDS 146
36	kazganmak	UTİL 2-593	URL 584	—	—	TDS 130
37	kenergemek (kinergemek)	—	—	—	—	—
38	keñgirmek	—	—	—	KS 2-438	—
39	kıçıklamak	—	URL 623	—	—	TDS 220
40	kılımak	—	—	—	—	—
41	kımırdamak	UTİL 2-579	URL 631	KTS 167	—	TDS 225
42	kımsanmak (kımanmak)	—	—	KTS 186	KS 2-454	—
43	kınamak	—	—	KTS 186	KS 2-455	TDS 226
44	kıñggaymak	UTİL 2-580	URL 629	—	KS 2-455	—
45	kıñgzanmak	—	—	—	—	—
46	kıstamak	UTİL 2-586	URL 627	KTS 188	KS 2-462	TDS 230
47	kızganmak	UTİL 2-572	URL 625	KTS 184	KS 2-470	TDS 230
48	kinergemek	—	—	—	—	—
49	kirginmek (kirkinmek)	—	—	—	—	—
50	kizermek	—	—	KTS 125	KS 2-447	—
51	kovarmak	—	—	KTS 176	—	TDS 201

52	kömürmek	UTİL 1-379	URL 670	KTS 128	KS 2-436	TDS 163
53	köndürmek	UTİL 1-417	URL 657	KTS 138	KS 2-502	TDS 195
54	körpekleşmek	—	—	—	—	—
55	körüksemek	—	—	—	—	—
56	kurukşamak	UTİL 2-625	—	—	—	—
57	kuzgalmak (kozgalmak)	UTİL 2-630	URL 603	KTS 169	KS 2-495	TDS 176
58	kündeletmek (köndelemek)	—	—	—	—	—
59	künğrenmek (könğrenmek)	—	—	KTS 147	KS 2-539	—
60	künğürdemek (künğürdemek)	—	—	KTS 147	KS 2-539	TDS 214
61	küymenmek (köymenmek)	UTİL 1-481	—	KTS 201	KS 2-574	—
62	munğaymak	UTİL 1-481	—	KTS 201	KS 2-574	—
63	munğlanmak	UTİL 1-479	URL 720	KTS 202	KS 2-574	—
64	nigemek (nikemek)	—	—	—	—	—
65	ohranmak	UTİL 2-501	—	KTS 210	KS 2-589	—
66	örtenmek	UTİL 2-515	URL 95	KTS 220	KS 2-615	TDS 507
67	savrulmak	UTİL 2-62	—	KTS 247	KS 2-638	TDS 600
68	sığınmak	UTİL 2-59	URL 535	—	KS 2-653	TDS 621
69	sıgırmak	—	—	—	—	—
70	sılanmak	UTİL 2-46	URL 537	KTS 252	KS 2-649	TDS 622
71	sıpamak (sıypamak)	UTİL 2-45	URL 533	—	KS 2-654	TDS 624
72	sıpkarmak	UTİL 2-54	—	—	—	—
73	sızgurmak	UTİL 2-54	—	—	—	—
74	sinğremek	—	—	—	—	—
75	sinğürmek	—	URL 536	KTS 256	KS 2-655	TDS 598

76	sirmemek	—	—	KTS 240	KS 2-647	TDS 594
77	sirpmek	UTİL 2-37	URL 505	KTS 240	KS 2-647	TDS 594
78	sohranmak	—	—	—	—	—
79	soklatmak	—	—	—	—	—
80	sögedemek (sökedemek)	—	—	—	—	—
81	söndürmek	UTİL 2-98	—	KTS 245	—	TDS 608
82	sürgenmek (sükrenmek)	UTİL 2-86	URL 523	—	—	—
83	şıgaldamak (şığıldamak)	UTİL 2-420	URL 542	KTS 231	KS 2-677	TDS 776
84	tamışmak (tamşımak)	—	URL 285	—	—	—
85	tañçalkmak	—	—	—	—	—
86	tañçamak	—	—	—	—	—
87	tanlamak	UTİL 2-118	—	KTS 263	KS 2-706	TDS 238
88	tarıkmak	—	URL 343	KTS 266	KS 2-710	TDS 239
89	tirgemek (tirkemek)	UTİL 2-186	URL 349	KTS 287	KS 2-739	TDS 650
90	tivremek	—	—	KTS 280	—	—
91	türmek	UTİL 2-226	URL 332	KTS 282	KS 2-772	TDS 277
92	tüşelmek	UTİL 2-256	—	KTS 276	KS 2-757	—
93	tüzmek	UTİL 2-220	URL 334	KTS 286	KS 2-777	TDS 276
94	umunmak	—	—	—	—	—
95	usanmak	—	—	—	—	—
96	ünğdeymek (önğdeymek)	—	—	—	—	—
97	üşermek	—	—	—	—	—
98	yadamak	—	URL 771	KTS 84	KS 2-161	TDS 836
99	yalınmak	UTİL 2-479	URL 800	KTS 90	KS 1-168	TDS 846
100	yaşkamak	—	—	—	KS 1-184	—

Nevâî'nin seçtiği bu 100 fiil bugünkü Uygur, Özbek, Kırgız, Kazak ve Türkmen Türkçeleri bakımından değerlendirildi. Bu Türkçelere ait sözlükler Özbek Türkçesi⁸, Uygur Türkçesi⁹, Kazak Türkçesi¹⁰, Kırgız Türkçesi¹¹ ve Türkmen Türkçesi¹² sözlükleri taranarak 100 fiilin bu Türk lehçelerinde de bulunup bulunmadığı araştırıldı. Araştırmanın bizi getirdiği nokta şudur:

Bu fiillerin tamamının varlığını sürdürdüğü Türkçe yok. Bu 100 fiilden 40'ı Uygur Türkçesi'nde, 46'sı Özbek Türkçesi'nde, 50'si Kırgız Türkçesi'nde, 49'u Kazak Türkçesi'nde, 44'ü Türkmen Türkçesi'nde, hâlâ yaşamaktadır. Bu fiillerden 30 tanesine beş ayrı türkçe sözlüklerinde de rastlanmamıştır. Bunlar: "*argadamak, bikirmek, buhsamak, buşurganmak, cımdılamak, çiçergemek, çoprutmak, divdeşimek, doptolmak, kılmak, kınzanmak, kinergemek, kirginmek, körpekleşmek, körüksemek, kündeletmek, nigemek, sıgırmak, siñgremek, sohranmak, soklatmak, sögedemek, tañkamak, tañkalmak, tivremek, tumunmak, usanmak, üngdeymek, üşermek*". fiilleridir.

Bu 100 fiilden "*cıcaymak, kenğiremek, yaşkamak*" Kırgız Türkçesi'nde, "*çıkanmak, çigrimek*" Türkmen Türkçesinde, "*kurugşamak, sıpkarmak*" Özbek Türkçesi'nde, "*tamışmak, igermek, çıkanmak*" Uygur Türkçesi'nde, "*yaşkamak*" ise sadece Kazak Türkçesi'nde varlığını sürdürür. Bu sonuçlardan hareketle şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

Nevâî, nüanslarına kadar bildiği bu fiilleri sadece tek bir şiveden seçmemiştir. Eğer böyle olmuş olsaydı, daha sonra yazı dili hâline getirilmiş olan adı geçen 5 Türkçe'den birinde mutlaka bariz bir sayı farklılığı görülürdü. Dolayısıyla, Borovkov'un ifade ettiği gibi Çağatay Türkçesi sadece Özbek ağızlarıyla sıkı sıkıya bağlı olmayıp, en az onun kadar başta Kırgız ve Uygur Türkçeleri olmak üzere diğer Türkçelerle de sıkı sıkıya bağlıdır. Zaten Nevâî'nin eserlerinde bir boy ayrımı yapmadığı, "Türk" kelimesini geniş mândâa kullandığı görülür. Nevâî "Ferhad ü Şîrîn" mesnevisinde Câmî'nin Arap ve Fars edebiyatında hükümler olduğunu bildirdikten sonra, Türk memleketi, Türk kavmi ister yüz kabile, ister bin kabile olsun veya Türk kavmi ister yüz nefer, ister bin nefer olsun benim olduğu açıktır" diyerek¹³ geniş düşündüğünü göstermiştir.

⁸ *Özbek Tilining İzahli Lügati, I-II*, Moskova 1981;

⁹ *Uygurçe-Rusçe Luget*, Moskova 1968

¹⁰ *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1984

¹¹ *Kırgız Sözlüğü I*, Ankara 1945, *II* Ankara 1948

¹² *Türkmen Dilining Sözlüğü*, Aşgabat 1962

¹³ Nazar Recebov, *a.g.e.*, s. 38.

Nevâî'nin yazı dilinin dayandığı şive özelliklerini Borovkov ile Recebov'un tariflerinden özetlersek şu sonuca ulaşırız: Nevâî, tek bir ağız hususiyetine dayanmamış, vokal sistemi olarak o/ö, u/ü farkını muhafaza eden Fergana bölgesinde yoğunluk kazanan Karluk-Çiğil-Uygur ağız grubu hususiyetlerine yakın bir dil kullanmıştır. Ayrıca onun dilinde Kıpçak ağız hususiyetleri ile Oğuz unsurlarına rastlanır. Bir diğer deyişle söylemek gerekirse Nevâî'nin dili Karluk-Çiğil-Uygur grubu, Kıpçak grubu ve Oğuz grubu olarak üç ana grupta toplanan bütün Özbek ağızlarını¹⁴ ihtiva etmektedir. Bu aynı zamanda küçük bir Türkistan dil birliğini de gösterir. Bizim 100 fiilden hareket ederek vardığımız nokta budur.

Burada şunu da söylemek gerek. Çağatay Türkçesi'ni "Eski Özbekçe" diyerek Özbek Türkçesi'nin inhisarına almak isteyenler, bugünkü Özbek yazı dilinin Çağatay yazı dilinden farklılaştırıldığını da kabul etmek zorundadırlar. Nevâî'nin en büyük vârisi olduğunu iddia edenler onun mirasını da aynı ölçüde edebî dillerinde yansıtmalıdırlar. Misyoner Mikola Ostroumov'un 1883'ten 1917'ye kadar Türkistan Vilayeti Gazeti'nde kullandığı şehir ağzına dayalı bozuk Özbek ağzını¹⁵ değil¹⁶.

¹⁴ V. V. Reşetov, Ş. Şaabdurahmanov, *Özbek Dialektalagiyasi*, Taşkent 1978, s. 36.

¹⁵ İristay Kuçkartayev, *a.g.e.*, s. 673.

¹⁶ Ahmet Bican Ercilasun, "Türk Dünyasının Dil Birliği Meselesi", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara 1993, s. 69.